

Verklighetens död

Helena Granström

ft

Till Oktober, den åttonde

1.

EN SÖNDAGSFÖRMIDDAG i februari, knappt en vecka före sin tvåmånadersdag, slöt min yngsta dotter sina ögon. Hon slöt dem medan hon ännu drack från bröstet, klunkade ur det med djupa, giriga tag, och hon fortsatte hålla dem stängda medan den lilla käkens rörelser sakta stillnade för att till slut upphöra helt, och bröstvårtan, glansig av mjölk, blev hängande i hennes halvöppna mun.

På min andra arm var hennes tvilling ännu vaken, hade slutat att suga och låg och betraktade mig med sin märkvärdigt klara blick, en min av tålmodigt overseende över ansiktet och antydning till en bekymmersrynka mellan de precis skönjbara ögonbrynen.

Och vid sidan om honom de båda barnens sjuåriga bror, ofattbar i sin storlek ställd intill deras bräckliga kroppar, en titan på spensliga ben som nu satt på sängen bredvid mig med knäna uppdragna mot hakan och läste en bok.

Eller läste jag högt för honom? Jag vet inte. Låg hans lillebror ännu och sög från mitt bröst, men med ögonen öppna? Jag minns inte. Jag försöker göra en historia av det som hände fastän det enda jag egentli-

gen minns är detta: Jag vred på huvudet och tittade på min lilla dotter och hon sov. Jag vred på huvudet för att titta på henne på nytt, och hon sov. Och jag vred på huvudet ännu en gång och tittade på henne, och någonting fick mig att lösgöra henne från bröstet, lyfta henne bort från mig så att jag kunde se rakt in i hennes ansikte: Det var helt stilla, alldeles vitt, med munnen och de slutna ögonlocken som tre smutsigt blåliga fläckar i det vita.

Jag lade hennes tvilling ned på sängen, han var vaken, mjuk och rosig, hans klara ögon såg allt. Jag höll henne med båda mina händer, tog henne och ruska-
de henne och ropade hennes namn om och om igen. Hennes kropp var alldeles slapp, inte slapp som en sovande kropp utan slapp som en tingest, slapp som en docka, slapp som en kropp i vilken livet inte längre bor.

”Hon är död!” skrek min sjuåriga son innan han spratt upp ur sängen och gjorde sig redo att fly från hennes livlösa kropp och från mig som förtvivlat, gagnlöst, försökte ruska den vaken. ”Hon är död”, skrek han, ”jag vill inte se det här!”

Han sprang från hennes vita ansikte och hennes blåkantade ögonhålor och de blåa läpparna som för länge sedan släppt sitt tag om bröstet, och stängde dörren till sitt rum.

2.

DEN SOM ÄR död kan inte känna. Det är ett enkelt faktum, men samtidigt ofattbart, och för den som ännu lever och känner markerar det en gräns: Den mellan att finnas till och att inte finnas till. Det är en gräns skarpare än någon annan, en som gör alla andra gränser meningslösa, och ändå är det ingen som vet var den löper. Om jag kan vara rädd för döden, om jag kan sörja den som dött eller förtvivla över tanken på att livet en dag ska ta slut, borde jag inte också veta vad döden, eller åtminstone vad livet, är? Det gör jag inte.

Att biovetenskaperna under det gångna seklet har kartlagt det innersta av människokroppen, och i princip allting omkring den, spelar ingen roll: Det finns ändå ingen konsensus kring hur det levande ska skiljas från det icke-levande. Alla hittillsvarande definitioner av liv antingen utelämnar någonting som vi vet är levande, eller omfattar någonting som uppenbart inte är vid liv.

Fast vad är uppenbart? Och hur kan vi veta att någonting är levande, när vi alltså inte ens kan säga säkert vad levande är?

En okroppslig gud med fullständig kännedom om matematikens och fysikens lagar skulle, argumenterar filosofen Hans Jonas, inte känna igen det liv han själv hade skapat. Han skulle varsebli atomers och molekylers flöde genom universum, men detta skulle också vara allt han såg. Att somliga av dessa flöden genomsköljer de beständiga strukturer som vi kallar liv, alla de levande organismer som behåller sin identitet oberoende av att de partiklar de består av oupphörligt flyr för att ersättas av andra, skulle förbli dolt för honom. Att han kände beskrivningen av var och en av dessa partiklars rörelse skulle inte hjälpa honom att se klarare, eftersom ingenting i fysikens lagar tillmäter livet någon särskild plats. Livet är, sett ur fysikens perspektiv, ingenting speciellt alls.

När vi tycker oss känna igen något som levande utgår vi därför varken från naturlagarna eller från de bristfälliga definitionerna: Vi utgår från de yttre kännetecknen på liv, tillsammans med vår upplevelse av att stå inför någonting levande, tillsammans med vad vi tror oss veta om den varelse vi står inför.

Men hur kan då, frågar sig Jonas, i princip vilken människa som helst, helt oförberedd, ha förmågan att känna igen liv, om en allvetande matematisk gud skulle misslyckas? Hur kunde min sjuåriga son så ansträngningslöst känna igen dess frånvaro? Jo, svaret är att ingen människa är oförberedd. Var och en av oss är

förberedd på ett avgörande sätt, på just det sätt som en kroppslös gudomlighet aldrig kan vara. Enbart det levande kan känna igen det levande. För att kunna känna igen det levande krävs att man har blivit förberedd av livet självt.

Den mänskliga viljan att se liv också i det icke-levande har under de senaste decennierna inte bara blivit allt tydligare, utan också på ett allt mer utstuderat vis försatts i det teknologiska projektets tjänst. Leksaker, hushållsassistenter och robotar ämnade för såväl vård som underhållning och sällskap har alla slagit upp sina oseende ögon mot oss och låtit sig näras av denna vilja. Men hur mycket den än bedrar oss – eller snarare, hur beredvilliga vi än visar oss vara att bedra oss själva med den – förblir den ingenting mer än en bieffekt av en långt mer grundläggande förmåga, nämligen den att kunna se liv i någonting överhuvudtaget. Utan denna förmåga vore vi ensamma i världen. Utan denna förmåga levde vi kanske inte alls. Genom att känna igen en annan varelse som levande ser vi oss själva i honom, vi ser honom i oss själva, vi ser för ett ögonblick det inre och det yttre byta plats.

Vår erfarenhet av oss själva, skriver Jonas, ger oss ett kikhål in i materien, in i dess eget inre väsen. Det är just denna erfarenhet som skiljer oss från den matematiska gud som filosofen föreställer sig: En sådan gud vet allting om de krafter som verkar i världen, och

allting om den materia på vilken dessa krafter utövar sin verkan. Även vi människor kan få kännedom om dessa ting, om än ofullständigt, men mer än så: Genom vår erfarenhet vet vi hur det faktiskt är att existera i världen, att verka och att påverkas. Utan denna vetenskap vore en definition av liv, även om en fullständig och tillräcklig sådan gick att finna, kanske meningslös: Vi skulle ha förmågan att beskriva det levande, men vi skulle fortfarande inte förstå vad det är.

JAG RUSKADE OCH skakade min dotter. Hennes tvilling låg tyst och stilla på sängen nedanför oss, bortglömd, jag riste hennes vita kropp, jag sade hennes namn om och om igen, ropade det, allt mer meningslöst för var gång det lämnade min mun. Tvillingbrodern, han som i vecka efter vecka legat pressad mot henne, invecklad i henne som hon i honom, förstod han vad som hände? På den sista ultraljudsbilden låg de båda i omöjligt tvärläge med ansiktena tätt ihop, som i samförstånd. Jag visste inte, ägnade det inte en tanke, jag sa hennes namn. När jag gick ned på knä för att stötta hennes kropp mot sängen slogs hennes ögon upp, ögonlocken gled undan och jag såg rakt in i hennes ögon, nej, rakt på hennes ögon, och med en gång förstod jag: Hon är borta.

Ögonen hos en död näbbmus, ögonen hos en död fisk, ögonen hos en död dotter.

De var tomma, tömda på sitt djup, på källan till sina strålar, tömda på allt. De var en blank yta bara, den stumma pupillen vansinnessvart. Det fanns ingenting där.

Tänk på ditt barns ögon, uppmanar Erwin Schrödinger, österrikisk fysiker och en av kvantmekanikens pionjärer, sina läsare i skriften *Medvetande och materia*. Tänk, ber han, särskilt på hur barnets ögon lyser mot dig när det gläds över något. Frammana för dig hur all barnets kärlek och all dess lycka strålar ur dessa ögon, och låt sedan fysikern berätta för dig att ingenting alls egentligen strålar ur dem: ”att det i själva verket inte kommer något från dessa ögon; i verkligheten är deras enda objektivet påvisbara funktion att fortlöpande träffas av och ta emot ljuskvanta.”

Det är fysikens ögon Schrödinger beskriver, verklighetens ögon, den verkliga verklighetens, de ögon som till fullo låter sig beskrivas av vetenskap och språk. Och jag inser: Det är också ett par döda ögon han beskriver.

Som Hans Jonas konstaterar finns det en sak som ingen beskrivning av ögonen kan utelämna om den ska vara meningsfull, oavsett hur utförlig och tekniskt precis den är i övrigt. Nämligen detta: Ögon är någonting som ser. Seendet är inte en viss aspekt av ögonens funktion, eller ett bland många sätt att tolka dem. Det utgör själva deras essens. Utan en referens till erfarenheten att se, är ögonen inte längre ögon.

Vilket också innebär att den gudomliga matematiska fysiker som Jonas föreställer sig, i avsaknad av egen kroppslig existens inte skulle vara förmögen

att ge ögonen en tillfredsställande beskrivning. Eller snarare, han skulle beskriva dem på samma sätt som Schrödingers fysiker: som en yta vars enda objektiva påvisbara funktion är att fortlöpande träffas av och ta emot ljuskvanta. För en sådan gud skulle ögon inte vara någonting som ser.

Inte bara förhåller det sig alltså så att ingenting i verkligheten strålar ur barnets, det levande barnets, ögon. Tillräckligt strikt beskrivna, ser dessa ögon inte ens.

Men det finns andra ögon, sådana som ser. När människans ögon skapades, skriver Empedokles, ”drog sig urelden in i den runda pupillen”.

Gudarna, berättar Platon, såg till att den eld som finns inom oss ”kunde strömma i all sin renhet genom ögonen”.

Ordet pupill kommer av latinets pupilla, som betyder docka. Men dockan är inte den som ögat tillhör utan den andre, den som blickar in i ögat och finner sig sväva förkrympt och hjälplös i den andres ögonmörker.

Det framstår som en bild för något. Kanske att vi, hur djupt vi än försöker blicka in i den andres inre, ändå aldrig får syn på något annat än oss själva.

Eller: Att vi genom att vända vår fulla uppmärksamhet mot andra levande varelser, rikta vår blick

djupt in i dem, för ett ögonblick kan dela deras verklighet i sådan grad att vi blir till en del av deras kropp.

I min dotters stela, blanksvarta pupill: bilden av dockans förvridna, desperata ansikte, mitt eget.

Den materiella världen, skriver Schrödinger, har kunnat byggas upp endast till priset av att man från den har plockat bort eller avlägsnat jaget, det vill säga medvetandet. Det är, att döma av det inflytande vi idag kan utöva över denna värld, en oerhört effektiv handling. Men det är också en oerhört märklig handling, eftersom ingenting av den kunskap vi besitter, inte ens den mest objektiva redogörelse för seendets elektrokemiska processer – ja, faktiskt ingenting överhuvudtaget – skulle kunna formuleras, och än mindre äga någon mening, utan ett medvetande som i ett öga alltid kommer att se någonting annat, som kärlek eller ömhet, lycka eller sorg. Utan seendet vore ögat inte ett öga, och utan allt det som det seende ögat kan se, vore världen inte alls en värld.

Låt oss, föreslår Schrödinger, följa en öm blick. Han skriver det med citationstecken, en ”öm blick”, kanske eftersom någon sådan, trots att vi alla kan förstå frasens innebörd, inte har någon plats i den verkliga verkligheten. Säkerligen kommer vi då att få syn på de elektrokemiska impulser som beledsagar ögats funktioner. Kanske kommer vi också att kunna iaktta hur nervceller stimuleras så att en hand höjs till

avsked, och hur ytterligare andra impulser ger upphov till produktion av ett körtelsekret som får ögat att tåras. Men hur noga vi än följer detta förlopp, fortsätter fysikern, hur detaljerad vår förståelse av de underliggande processerna än är, kommer vi ingenstans att möta den personlighet det rör sig om. "[D]en fruktansvärda känslan av smärta, förvirring och oro inom den här själen" kommer vi, oavsett hur uppmärksamt vi tittar, aldrig någonsin att stöta på.

Vilken slutsats bör man dra av detta? Den slutsats Schrödinger drar är att de fysiologiska processerna helt enkelt inte tycks kunna vara identiska med själen, eftersom vi kan veta allt om dessa processer, och ändå ingenting om denna själ. Alltså måste den vara något annat, och den insikten skulle väl i själva verket kunna erbjuda "en viss lindring" för den som står inför en älskad avlidens kropp. Vad vi då kan göra, föreslår Schrödinger, är att i ett slag avfärda om inte vår sorg så åtminstone vår kärlek: Vi kan inse att denna kropp som vi trodde att vi älskade egentligen aldrig var säte för den personlighet vi älskade.

Men hur jag än försöker kan jag inte förmå mig att förstå vad han menar, för är inte innebörden av att älska just att distinktionen mellan kropp och personlighet inte bara blir irrelevant utan upplöses helt? Och är det inte i synnerhet så om den jag älskar är ett barn som jag håller i mina armar och vars kropp för

inte länge sedan var en del av min egen, och vars ögon nu aldrig mer kommer att kunna utsända de strålar av lycka som de i verkligheten, den verkliga verkligheten, aldrig utsände?

Hellre då den motsatta lindringen, som hos filosofen Arthur Schopenhauer: Tänk på gravitationen, säger han, den finns kvar även när pendeln som den försatte i svängning har stillnat. Tänk på den elektriska kraften, som består även när ett föremål har förlorat sin laddning. Borde det då inte vara lika uppenbart att livskraften fortsätter att existera i världen även när den flytt från den kropp som en gång levde? Men ännu mer uppenbart, fortsätter Schopenhauer, är det att materien i sig är beständig och oförstörbar. Och just denna beständighet, just denna oförstörbarhet, förser oss med den oförgänglighet vi traktar efter. Vi får vår odödlighet till skänks av materien, helt enkelt eftersom vi själva är materia. Även den som betvivlar möjligheten till varje annan form av fortsatt existens efter döden, kan vara förvissad om detta: det eviga liv som följer direkt av partiklarnas eviga liv.

Schopenhauer låter en föreställd kritiker invända: På vilket sätt skulle beständigheten hos enkelt stoft, hos den råa materien, kunna utgöra en fortsättning av vår egen sanna natur?

Men, genmäler filosofen då, känner du detta stoft? Vet du vad det är och vad det är förmöget till? Lär

känna det innan du föraktar det. Detta stoft kommer att forma sig till kristaller, blänka som metall, avge elektriska gnistor. Av egen kraft kommer det att forma sig till djur och växter, och ur sitt gåtfulla sköte frambringa just det liv som du är så rädd för att mista. Är det då verkligen så absolut och fullständigt intet att fortsätta sin existens som sådant stoft?

Ja, mycket hellre Schopenhauers lindring, men det är bara det att den inte är en lindring, inte heller den, eftersom ingen lindring är möjlig. Det finns ingen lindring.

”De levandes trogna hand”, skriver Walt Whitman i dikten ”To think of time”, ”överger inte den döendes hand”:

De ryckande läpparna pressas
mjukt mot den döendes panna,
Andningen upphör
och hjärtats slag upphör,
Liket ligger utsträckt på sängen,
påtagligt som de döda är påtagliga,
De levande betraktar liket med sin synförmåga.